

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR

O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Oysara Madaliyeva

Alisher Navoiyning 1480-yillar lirikasi tarixiga
nazar ("Devoni jadid" yoki "Navodir un-nihoya"
qo'lyozmalari asosida) 4

Furqat To'xtamuratov

"Gulshani jovid" qo'lyozmalari tadqiqi 40

Parviz Izzatillayev

"Muhokamat ul-lug'atayn" Eron navoiyshunoslari
talqinida 57

ADABIYOTSHUNOSLIK

Tanju Seyhan

Ali Şir Nevâyî'nin *Hired* Redifli 4 Gazeli Üzerine
Görüşler ve Hired Kavramı 72

Kemal Yavuz Ataman

Nevâyî Düşüncesinde Cemiyetin İmarı ve
Nizamı 102

Rıdvan Öztürk

Afganistanlı Şair Âlim Lebib'in Nevaî Şiirlerine
Yazdığı Nazire Gazeller ile Tahmislerin
Dilbilimsel Özellikleri 118

LINGVISTIKA

Samixon Ashirboyev

O'zbek milliy transkripsiyasini yaratish yo'lida 131

Baxtiyor Abdushukurov

Kul tigin bitigtoshidagi ijtimoiy-siyosiy leksika 143

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Oysara Madalieva**

Insights Into the History Of 'Ali Shīr Navā'i's
Lyrics of the 1480s (Based on the manuscripts
Divāni jadid or *Nawādir al-nihāya*) 4

Furqat Tukhtamuratov

Studying the manuscripts of "Gulshani Javid" 40

Parviz Izzatillayev

"Muhokamat ul-lughatayn" in the interpretation
of Iranian Navoi studies 57

LITERATURE**Tanju Seyhan**

Opinions on Ali Şir Nevâyî's 4 Ghazes with
Hired Redif and the Concept of Hired 72

Kemal Yavuz Ataman

Construction and Order of the Society in Nevâyî
Thought 102

Rıdvan Öztürk

Linguistic Characteristics of the Naziraz Ghazals
and Tahmis Written by Afghanistan Poet Alim
Labib to Nevaî Poems 118

LINGUISTICS**Samikhan Ashirbaev**

On the way to creating the Uzbek national
transcription 131

Bakhtiyar Abdushukurov

Socio-political vocabulary in the epitaph of
Kul-tigin 143

Afganistanlı Şair Âlim Lebib'in Nevaî Şiirlerine Yazdığı Nazire Gazeller ile Tahmislerin Dilbilimsel Özellikleri

Rıdvan ÖZTÜRK¹

Özet

Türk soylu halkların en çok nüfusa sahip olanlarından birisi de Özbeklerdir. Özbekler bugün sadece Özbekistan'da değil, birçok ülkede yaşamaktadırlar. Bu ülkelerin başında Afganistan gelmektedir. 15. asırda Afganistan'ın Herat bölgesinde yaşamış olan Ali Şir Nevaî'nin "Türkî til" ile yazdığı şiirler hâlen bu bölgede okunup anlaşılmakta, hatta onun gazellerine nazire gazeller yazılmaktadır. Ayrıca onun gazellerine mısralar eklemek suretiyle tahmisler de yapılmaktadır.

Biz bu makalede Afganistanlı Özbek şair Âlim Labib'in Ali Şir Nevaî'nin şiirlerine yazdığı nazire gazelleri ve tahmisleri tespit ederek bunları Nevaî'nin şiirleri ile dil ve üslup bakımından karşılaştıracamız. Bundan başka Âlim Labib'nin şiirlerinden hareketle Afganistan Özbekçesinin Ali Şir Nevaî'nin dilinden ve standart Özbekistan Özbekçesinden bazı farklı yönlerini belirteceğiz.

Anahtar kelimeler: *Afganistan Özbekçesi, Âlim Lebib, Ali Şir Nevaî, gazel, standart Özbekçe, dilbilim özellikleri, kültürel bağ, Çağatay şiiri.*

Giriş

Ali Şir Nevaî ve Afganistan

Bugün Afganistan sınırları içinde kalmış olan Herat, Belh, Kabil, Tahar, Faryab gibi şehirlerin olduğu bölge kadimi Türk yurtları olup Güney Türkistan diye adlandırılmıştır. Bu bölgede günümüzde de başta Özbekler olmak üzere birçok Türk soylu halk yaşamaya devam etmektedir. Güney Türkistan asırlar boyunca Türk dili ve edebiyatının önemli merkezlerinden biri olmuş, büyük devlet adamlarının, münevverlerin ve ediplerin yetişmesine imkân sağlamıştır. Bunların arasında Mevlana Lütî (Heratlı), Sekkakî, Haydar Harezmi, Atayî (Belhli), Mukimî (Heratlı), Yakimî, Yusuf Emirî (Ö. Herat 1433), Gedayî, Hüseyin Baykara (Herat) ve Ali Şir Nevaî (Herat) en önemli

¹ Rıdvan ÖZTÜRK – Dr. Öğretim Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi.

E-mail: ridvanozturk1961@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4085-0010

Alıntı için: Rıdvan Öztürk. 2024. "Afganistanlı Şair Âlim Lebib'in Nevaî Şiirlerine Yazdığı Nazire Gazeller ile Tahmislerin Dilbilimsel Özellikleri". *Oltin bitiglar* 1: 118 – 130.

simalardandır.

Baykara – Nevaî döneminde Herat edebi muhitleri, öncesi veya sonrası ile kıyas edilemeyecek kadar parlak ve canlı bir manzara arz ediyordu. Kurduğu sağlam ve devamlı idarenin başında bulunan Sultan Hüseyin Baykara'dan başka, fikir ve sanat eserlerini her şeyden üstün tutan ve memleketin belki en nüfuzlu adamı olan Ali Şir Nevaî gibi bir şahsiyet, milli dil ve edebiyat cereyanının başında bulunuyordu. Türkî tili Farsçadan hiçbir suretle geri kalmayan bir kültür dili hâline getiren Nevaî'nin büyük tesirleri asıl bundan sonraki asırlarda kendini göstermiş, on altıncı asırdan başlayarak her tarafta feyizli mahsuller verilmesine vesile olmuştur. Nevaî, Türkî tiline (Çağataycaya) yalnız Timurlular sahasında ve Çağataylılar arasında değil, Kâşgar'dan Kazan'a, Kırım'dan Tebriz'e ve İstanbul'a kadar bütün Türk edebi muhitlerinde manevi bir itibar kazandırmıştır [Ercilasun 2004, 411, 413-414].

Son iki yüzyıl boyunca Afganistan'da Türkî tili resmîyette sindirilmiş olduğundan, özel mahfillerde yazılı metin olmaksızın varlığını sürdürmenin yollarını bulmaya çalışmıştır. Daha önceki statüsünü kaybeden dil, hükümet idarelerinde ve resmi mekteplerde kullanılma hakkını da kaybetti. Dil evlerde ve kırsal kesimlerde konuşma dili haline gelip geriledi. Türkî tille yazılanların basılma ihtimali olmadığından edipler eserlerini Fars dili ile verme yolunu tutmuşlardır. Evlerde, medreselerde ve camilerde Türkî tilini devam ettirmek için özel gayretler gösterilmiştir. Bu gayretler arasında Nevaî-hanlık, Yesevî-hanlık, Meşreb-hanlık geleneği önemli bir yer tutar [Kuhken 2013]. Bu gelenekte başta Nevaî olmak üzere klasik şiirin güzel örnekleri, Türkî tilinin öğretilmesinde ve gönüllerde yer ettirilmesinde, dil ve kültür eğitiminin dolayısıyla kimlik tesisinin vaz geçilmezi olarak görülmüştür. Bu gelenek son kırk elli yıla kadar devam ettirilmiştir. Asırlar boyu devam ettirilen dini bilgilerin yanı sıra Türkî tilinin güzel şiirlerinin öğretildiği bu mahfiller fiilen saf dışı kalmışlardır.

Türk dilinin usta şairi emiriülkelam Ali Şir Nevaî, 1441 yılında bugün Afganistan sınırları içerisinde kalmış olan Herat'ta dünyaya gelmiş, 1501 yılında doğduğu bu topraklarda hayata gözlerini yummuştur. Altmış yıllık ömründe verdiği eserler ve Türk diline kattığı değerler sayesinde Türkî tilini kendi adı ile de anılır hâle getiren Ali Şir Nevaî'nin yüzyılları aşan etkisi bütün olumsuzluklara rağmen doğup büyüdüğü, ömrünü geçirdiği topraklarda hâlâ devam etmektedir.

Nevaî'nin eserlerinin Güney Türkistan ahalisi arasında özel

bir yeri bulunmaktadır. İçinde bulunulan şartlar çerçevesinde kendi kimlikleri ile ilgili faaliyetlerinde Ali Şir Nevaî ilk sırada karşımıza çıkmaktadır. Mesela Hindistan'da yayınlanan "Hicri Dokuzuncu Asırda Afganistan'ın Meşhur Veziri" konulu makale Farsça olarak Kabil Gazetesinde 1935 yılında yayınlamıştır. 1952 yılında Nezihi Cilve'nin gayreti ile Vatan Gazetesinde Nevaî'nin Türkçe bir gazeli yayınlatabilmiştir. 1978 yılındaki Sevr İnkılâbının ardından kısmi rahatlamanın getirdiği ortamda çıkmaya başlayan "Yıldız" Haftalık Gazetesi, Türkî-Özbek dili ve edebiyatı ile ilgili yazıların yanı sıra, Nevaî'nin bir dizi eserlerinin yayınında en önemli amil olmuştur. Nevaî'nin doğumunun 550. yılı olan 1991 yılında "Emir Ali Şir Nevaî'ning Ferhengi Encümeni" resmen kurulmuştur. Bu tarihten itibaren de Yıldız Haftalık Gazetesi, Encümen'in yayın organına dönüşmüştür. Bu haftalık gazete Afganistan Türk matbuatında ilk resmiyeti olan gazete olduğu için ayrı bir önemi bulunmaktadır. Yine 1991 yılında 550. doğum yılı kutlamaları dolayısıyla, Afganistan Fenler Akademisi tarafından resmen uluslararası bir sempozyum düzenlenmiştir. Yirmiden fazla bildirinin okunduğu sempozyumdan başka, yazılı ve görsel basında da birçok program düzenlenmiştir [Juzjoni 2017, Öztürk 2018, 505]. 2023 yılında Afganistan Özbeklerinden Seyid Taceddin Taşkın Bahayî tarafından Nevaî'nin Hamsesi neşre hazırlanmış ve Tahran'da yayınlanmıştır.

Afganistan'da Türk soylu şairler eserlerinde Nevaî'yi, "*emirül-kelem, suhan sultanı, fahr-i devran, şark uyanış devrinin meşaledarı, ülken müdebbir, ulug baba, pir, büyük mütefekkir, hurşid-i münevver, rehber vb.*" vasıflarla nitelendirilmiştir. Nevaî onlar için aynı zamanda bir arz makamı, bir sığınak konumundadır. G. Vekilzade onun 560. doğum yılı münasebetiyle yazdığı şiirinin başlığını "Ülken Müdebbir" koymuştur [Vekilzade 2002]. Bu ifade "Dünü iyi değerlendirip içinde yaşadığı günde geleceği görebilen ve ona göre tedbirler öngörebilen, feraset sahibi" anlamları ile ona duyulan minnettarlığın özlü bir göstergesidir.

Âlim Lebib hakkında kısa bilgi

1957 yılında Faryab'a bağlı Andhoy'da dünyaya gelen Âlim Lebib, Farsî-Darî dili ile ve Türkî-Özbekî dillerinde şiirler yazan Afganistan'ın önemli şairlerden biridir. Şairliğinin yanında dil ve edebiyat âlimidir. Üniversite eğitimine Kabil Üniversitesinde başlamış, daha sonra kazandığı devlet bursu ile Sovyetler Birliğinin Voronej Devlet Üniversitesine 1977-1984 yılları arasında lisans ve yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra Afganistan'a dönerek

Kabil, Mezarışerif, Faryab ve Tahar illerindeki yüksek eğitim kurumlarında görev yapmıştır. İlk şiir kitabı olan “Söz İncileri” 1989 yılında basılmış, bunu 2005 yılında “Tuygularım Kaygılarım”, 2010 yılında “İkki Közgüde Bir Resim”, 2019 yılında “Cimlik Nağmesi” kitapları takip etmiştir [Hasan 2020, 159]. 2020 yılında Âlim Lebib’in şiirlerinden seçkiler ile onun hakkında yazılan makalelerin yer aldığı “Porloq İnjular” kitabı H. Hamdam Faryabiy tarafından Ankara’da yayınlatılmıştır. Türkiye’de Ankara Üniversitesinde de uzun yıllar öğretim görevlisi olarak çalışmış bulunan Âlim Lebib, hâlihazırda ABD’de yaşamaktadır.

Âlim Lebib ve müşterek şiir yazma geleneği

Âlim Lebib, klasik şiirin nazire ve müşterek şiir yazma geleneğine uyarak etkilendiği şairlerin gazellerine nazireler yazma yoluna gitmiştir. Ayrıca beğendiği şairlerin gazellerini tahmis (beşleme) hâline getirerek onlarla müşterek şiirler oluşturmuştur. Tahmisler zemin gazelin beyitlerine üçer mısra eklenmesi ile yapılmaktadır. Meşhur şairlerin şiirleriyle müşterek şiirler oluşturmak veya o şiirlere nazireler yazmak geleneği, Afganistan Özbek şairleri arasında hâlen sürdürülmektedir. Salih Muhammed Hassas ile Muhammed Emin Uçkun Ali Şir Nevaî’ye; Elhac Mir Emin Kurbet, Saib-i Tebrizî’ye; Kari Muhammed Azim Azimî, Mirza Abdulkadir Bidil’e; Abdulhak Hakyar, Baba Rahim Meşreb’e; Abdullah Erkin, Firkat’e, Kari Muhyiddin Rahimî, Nedim Nemenganî’ye; Şerefeddin Şeref, Fuzulî’ye nazireler ve tahmisler yazmışlardır [Öztürk 2014, 19].

Âlim Lebib, Farsî-Darî dili ile yazdığı şiirlerinde özellikle Bidil’in şiirlerinden etkilenmiştir. Türkî-Özbekî şiirlerinde ise Baba Rahim Meşreb, Mevlana Lütî, Ali Şir Nevaî, Hüseyin Baykara, Fazlî Nemenganî, Zahirüddin Muhammed Babür’den etkilenmiştir. Bu şairler arasında onun üzerinde en etkili olan ise Ali Şir Nevaî olmuştur diyebiliriz. Lebib, Nevaî’nin on bir gazeline on iki nazire gazel yazmış, yedi gazelini ise tahmis hâline getirmiştir. Nevaî’nin “*av-valg’ilarg’a oxshamas*” redifli zemin gazeline aynı redifle bir nazire gazel yazmış. Bu kendi yazdığı nazire gazeli de ayrıca tahmis hâline getirmiştir. Bu gazellerin matla beyitleri ile tahmislerin ilk bentleri aşağıda gösterilmiştir.¹

A. Nazire gazeller

¹ Burada verilen metinler, A. Lebib’in neşre hazırlanmış olduğu “Navoiy va Labib (Amir ul Alisher Navoiyning ba’zi g’azallariga Sayyid Muhammad Olim Labib tomonidan yozilgan nazirlar va muhammaslar)” kitabındaki Özbek Latin alfabesi ile verilmiş bölümden aynen alınmıştır.

1. + - - - / + - - - / + - - - / + - - -

Nevaî: Tun oqshom keldi kulbam sari ul gulruh shitob aylab
Xiromi sur'atidin gul uza xo'ydin gulob aylab

Lebib: Dedim bir kun vafosiz nozaninimga xitob aylab
Yurursan tobakay men muhtalodan ijtinob aylab.

2. - + - - / - + - - / - + - - / - + -

Nevaî: Ochmagay erding jamoli olamoro koshki
So'lmag'ay erdi bori olamda g'avg'o koshki

Lebib: Qilmagay erding qadingni jilva farmo koshki
Bo'lmagay erdi jahondahashr barpo koshki

3. + - - - / + - - - / + - - - / + - - -

Nevaî: Bahor andoq ki gul'uzori toza istarmen
Ki ul gulbong ila o'zni baland ovoza istarmen

Lebib(a): Na yersiz olqish u na chov u na ovoza istarmen
Ulushim bo'lsa ne miqdor, o'sa andoza istarmen

Lebib(b): Dedim dilbarga husningni baland ovoza istarman
Dedi vafimga ashoringni toza toza istarman

4. - + - - / - + - - / - + - - / - + -

Nevaî: Xil'atin to aylamish jonon qizil sorig' yashil
Shu'layi ohim chiqar har yon qizil sorig' yashil

Lebib: Kiydi atlas ko'yлагin dilbar qizil sorig' yashil
Yursa har yon mavj urar gullar qizil sorig' yashil

5. - + - - / - + - - / - + - - / - + -

Nevaî: Ko'nglüm ichra dard-u g'am avvalg'ilarg'a o'xshamas
Kim ul oyning hajri avvalg'ilarg'a o'xshamas

Lebib: Ko'nglim olgan u sanam avvalgilarga o'xshamas
Husn u istig'nosi ham avvalgilarga o'xshamas

6. - + - - / - + - - / - + - - / - + -

Nevaî: To sening dek qotili xunxorae bordur manga
Billah ar o'lmakdin o'zga chorae bordur manga

Lebib: To ko'ngildek ko'yida ovaraye bordir manga
Qayda bu sargashtalikdan choraye bordir manga

7. - + - - / - + - - / - + - - / - + -

Nevaî: Gulbuni ishratdin uzgil bargi payvand ey ko'ngul
G'unchadek bo'l qon yutub kulmakka monand ey ko'ngul

Lebib: Qolmisham bir ishq domida ajab band, ey ko'ngil
Yo'q qutulmoq undan etsang necha tarfand, ey ko'ngil

8. ++ - - / ++ - - / ++ - - / ++ -

Nevaî: Qoshi yosinmu deyin ko'zi qarosinmu deyin
Ko'ngluma har birining dard-u balosinmu deyin

Lebib: Davr zulminmu deyin davron jafosinmu deyin
“Tolib” oshubinmu dey, “Doish” balosinmu deyin

9. + - - - / + - - - / + - - - / + - - - /

Nevaî: Bu kun ahli jahondin xasta xotirmen, jahondin ham
Demon ahli jahon birla jahon, billah ki jondin ham

Lebib: Jahondan bezdi ko’nglim bir yo’li, ahli jahondan ham
Muruvvat yaxshidan ham ko’z tutish yanglish,
yomondan ham

10. - + - - / - + - - / - + - - / - + -

Nevaî: Ko’nglung istar yorlar birla hamisha shod bo’l
Mendin u kimdin ki ko’nglung istamas ozod bo’l

Lebib: Ilmu hikmat qal’asi, mustahkamu obod bo’l
Botroq, ey jahlu xurofot uyasi, barbod bo’l

11. - + - - / - + - - / - + - - / - + -

Nevaî: Ey ki avval qomating vasfini shamshod ayladim
Sarvi jannat bo’l ki emdi seni ozod ayladim

Lebib: Ishq qasrin to ko’ngil mulkida bunyod ayladim
Saqf-u devorin sening sevging-la obod ayladim

B. Tahmisler

1. Ishq Vodiysi

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Voykim, hijron tuni men mohi tobondin malul

Sobit u sayyoravu garduni gardondin malul

G’ayr ta’nidin hazin, bemehr jonondin malul

“Ey ko’ngul, bir nav o’lubmen ahli davrondin malul

Kim ki andin yaxshi yo’qdur, bo’lmisham ondin malul”

2. Uchmoq sokini

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Sarv egilur bog’ aro qaddin xiromon aylagach

G’uncha hasratdin so’lar la’lini xandon aylagach

Jonni o’rtar o’tlug’ engini namoyon aylagach

“Husni ortar yuzda zulfin anbarafshon aylagach

Sham’ ravshanroq bo’lur torin parishon aylagach”

3. G’urbat eli

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Ko’rguzub lutf o’zi avval ulfat ijod ayladi

Do’stlik, qardoshlik darsini ko’p yod ayladi

Vah, ne bo’ldi mehirsizlik emdi bunyod ayladi

“Oh kim, nomehribonim azmi bedod ayladi

Bir yo’li mehr-u vafo rasmini barbod ayladi”

4. Kavsar sharobi

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Bir qiyo boqqilki saydi chashmi fattoning bo'lay

Bir tabassum qil, fidoyi la'li xandoning bo'lay

Bir dam o'lturgil qoshimda, sadqayi joning bo'lay

“Evrulay boshingg’a vu behush-u hayroning bo'lay

Bir zamon sadqang bo'lay, bir lahza qurboning bo'lay”

5. Ishq chovi

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Ul quyoshga, vah nechuk, tushdi nigohim bilmadim

Ko'z yumub ochquncha yondi parri kohim bilmadim

Nega etmas iltifot ul kajkulohim bilmadim

“Ne uchun tarki muhabbat qildi mohim bilmadim

Bu g'azabkim, ayladi mohim, gunohim bilmadim

6. Husn quyoshi

- - + / + - - - / - - + / + - - -

Ehsonda, dema ul hur, oshiqqa baxil ermish

Lutfi aning asru ko'p, ozori qalil ermish

Yo'q anga badil aslo, chun asli asil ermish

“Javzo kunidin dog'i ul chehra jamil ermish

Yaldo tunidin dog' i ul zulf tavil ermish”

7. Ro'za tutgan yor

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Ro'za keldi qildi mohim ro'za tutmoq orzu

Yeb saharlik tong namozin o'qidi aylab vuzo'

Kun isib kunduz, qizidi har taraf so'qmoqu ko'

“Ro'zada labtashnaliqdin qildi za'ful mohro'

Jon berurmen la'lig'a to bo'lg'usi jonimda suv”

8. Muhammasga aylangan g'azal

- + - - / - + - - / - + - - / - + -

Davr o'zgardi, bu dam avvalgilarga o'xshamas

Ham go'zallar lojaram avvalgilarga o'xshamas

Ushbu jayronlarda ram avvalgilarga o'xshamas

“Ko'nglim olgan u sanam avvalgilarga o'xshamas

Husnu istig'nosi ham avvalgilarga o'xshamas”

Nazirelerin vezin bakımından uyumu

Klasik şiir bilindiği üzere aruz vezni ile yazılır. Nevaî de şiirlerinde aruz veznini ustaca kullanmıştır. Âlim Lebîb de nazirelerinde Nevaî'nin zemin gazellerinde kullandığı aruz vezinlerini kullanmıştır. Bu aruz vezinleri şunlardır:

- + - - / - + - - / - + - - / - + - / 3 fâilâtün, 1 fâilün; toplam 14 şiirde,
+ - - - / + - - - / + - - - / + - - - / 4 mefâilün; toplam 3 şiirde,
- - + / + - - - / - - + / + - - - mefûlü mefâilün mefûlü mefâilün;
1 şiirde,
+ + - - / + + - - / + + - - / + + - 3 feilâtün, 1 feilün; 1 şiirde

Aruzla yazmanın göstergesi

Afganistan Türkleri arasında klasik şiire uygun şiir yazma geleneği özellikle Özbekler arasında sürdürülmektedir. Günümüz şairleri arasında bazen hece/parmak vezni ile yazanlar da görülmektedir. Ancak klasik nazım türlerini ve aruz vezinlerini kullanmak edebi bir seçkinlik olarak kabul edilmektedir. Bu aynı zamanda Farsî-Darî dili ve edebiyatından geri kalınmadığının bir göstergesi sayılmaktadır. Şairler asırlar öncesinde yaşamış Türk dilli şairlerin eserlerine nazireler yazarak veya onların şiirlerine mısralar ekleyerek tahmis gibi müşterek şiirler yazarak kendi mensubiyetlerini ve kimlik duygularını ortaya koymaktadırlar. Bunu, köklü ve üstün bir kültürden geldiklerini, geçmişleri ile bağlarını koparmadıklarını ve ata babaları ile gurur duyduklarını ifade etmenin bir yolu görmüşlerdir. Bunda on sekizinci asrın ikinci yarısından itibaren siyasi hâkimiyetin, nüfuzun kaybedilmesi, yeni hâkimler tarafından horlanmanın ve yok sayılmanın etkisi büyük olmuştur.

Âlim Lebib'in Ali Şir Nevaî, Hüseyin Baykara, Zahirüddin Muhammed Babür gibi hem devlet adamı hem de şairlere nazireler yazmasında özellikle Herat merkezli olmak üzere Afganistan coğrafyasının Baykara-Nevaî döneminde her alanda rönesans yaşamasının hatırlatılması ve o döneme duyulan özlemi öne çıkarmak düşüncesini görmek zor değildir. Bu özlemi ve kimlik savunmasını Âlim Lebib'in dışında bölgede yaşayan birçok şairin mısralarında da görmek mümkündür. Nevaî, Afganistan Türkleri için kimlik algılamasının en önemli sembol isimlerindendir (Öztürk 2018).

Bir bakıma sözün aynı kalıp çerçevesinde ve aynı ritmi yakalaması demek olan bu uygulama ve uygunlaştırmada ufak vezin kusurları dışında başarılı olmuştur. Yazılan nazireler asırlar öncesi ile edebi bağın kopmadığını, sözün ve ifadenin dolayısıyla dilin sürekliliğini göstermektedir.

Dil ve şiiriyet farklılıklarının değerlendirilmesi

Aynı coğrafyanın şairleri olsalar da Ali Şir Nevaî ile Âlim Lebib'in yaşadığı dönemler arasında beş asırlık bir zaman farklılığı bulunmaktadır. Bu kadar süre içinde dilin ve şiiriyetin tabii gelişi-

minde elbette bir takım değişimler oluşabilir. Ancak bu uzun süreye rağmen büyük farklılıkların oluşmadığını söyleyebiliriz. Öne çıkan bu farklılıkları şöyle sıralamak mümkündür.

Ses uyumları bakımından Nevaî'nin şiir örneklerinde Lebîb'in nazirelerine göre daha uyumlu şekiller görülmektedir. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere özellikle büyük ünlü uyumlarında Nevaî'nin şiirleri genel Türk dilinin asli ses bilgisi özelliklerini daha iyi yansıtmaktadır. Nevaî ve Çağatayca üzerine çalışma yapan Eckmann, Şcerbak, Borovkov, Rüstamov, Doniyarov, Şükürov gibi âlimler Nevaî döneminde, ses uyumlarının varlığını kabul etmektedir [Avcı 1997, 167]. Şüphesiz bu uyum farklılığında Özbekçenin özellikle son asırda maruz kaldığı dil politikalarının etkili olduğu anlaşılmaktadır:

N: avvalg'ilarg'a, Majnung'a, o'tqa, ruxsorig'a, shovqimg'a, ayog'ig'a, solmag'ay, qilmag'aysen, tutqıl, uzgil, o'tlug', qonlig', vayron qilurg'a, urub;

L: avvalgilarga, vaslingga, bu o'tga, o'rniga, ne bo'lgay, bo'lma-gay, ko'yida turarga, haqsizlikning, ozmagil, o'lturgil;

N: ko'ngul, ko'nglumdadur, bordur, kondin durur, husnung, gulshan ettim, xush etting, oqti, tushtum;

L: ko'ngil, ko'nglim, ko'ksim, ketding, takror etding, bordir, zamondir,

N: tikmak, o'lmakdin, kuymakimni, kulmakka, evrulmak, tirilmak;

L: etmoq, orttirmoq, kirmoqni; erishmak;

N: javridin, ehtomidin, o'tdin, sur'atidin;

L: hajridan, so'zlardan, ko'zdan; dahr elidin, vaslingdin, temurdin.

Alim Lebîb nazirelerinde kendi bölgesinde daha yaygın kullanılan ve Özbekistan Özbekçesinde arkakik olarak kabul edebileceğimiz farklı ses ve şekil özelliklerini kullanabilmektedir. -gıl emir ekine, -gali zarf fiil ekine, -mish geçmiş zaman ekine sıklıkla müracaat edilmiştir. Şüphesiz bunlar Afganistan'da daha yaygın olmasının yanı sıra zemin şiirde benzerlerinin mısra içinde veya kafiye olarak kullanılması etkili olmuştur. Birinci tahmisin üçüncü bendinde "...chekkali" redifinden dolayı dört mısra -gali eki kullanılmıştır.

Nazire gazellerin ve tahmislerin söz varlığında alıntı yerlileşmiş kelimeler çekirdek söz varlığına göre daha çok kullanılmıştır. Nazirlerde bazen zemin gazelin ifade kalıplarına uyulmuş, bazen de kelimelerin veya ifade kalıplarının eşdeğer şekilleri tercih edil-

miştir. İfadenin özü bozulmadan farklı ifade yolları kullanılmıştır:

- N: Xil'atin to aylamish jonon qizil, sorig', yoshil
Shu'layi ohim chiqar har yon qizil, sorig', yoshil
L: Kiydi atlas ko'ylagin dilbar qizil, sorig', yoshil
Yursa har yon mavj urar gullar qizil, sorig', yoshil
N: Javridin erdi, emdi tutmish o'zga yor
O'lmisham kim bu alam avvalg'ilarg'a o'xshamas

Nazire gazellerde zemin gazelin kafiye sisteminde kullanılmış kelimeler farklı beyitlerde tekrar edilme yoluna gidilmiştir: Mese-la, dokuz beyitlik birinci gazelde beş kafiye (*shitob aylab, itob aylab, xarob aylab, tarki xob aylab, javob aylab*), ikinci gazelde üç kafiye (*parvo koshki, tamosha koshki, tamanno koshki*), üçüncü gazelde ise yedi beyitteki altı kafiye (*toza istarmen, ovoza istarmen, andoza istarmen, darvoza istarmen, toza istarmen, sheroza istarmen*) tekrar edilmiştir.

Üçüncü zemin gazel iki kez nazire edilmiştir. İkinci nazire “aytışma” denilen “dedim/dedi” tarzında yazılmıştır. İlk örneklerini Karahanlı döneminden itibaren gördüğümüz bu şiir türünü kullanmış olması, Lebib’in edebi geleneğe hâkim olduğunu göstermektedir:

Üçüncü zemin gazel iki kez nazire edilmiştir. İkinci nazire “aytışma” denilen “dedim/dedi” tarzında yazılmıştır. İlk örneklerini Karahanlı döneminden itibaren gördüğümüz bu şiir türü Lebib’in edebi geleneğe hâkim olduğunu göstermektedir:

- L: *Dedim dilbarga husningni baland avoza istarman*
Dedi vashfimga ashoringni toza toza istarmen.

Lebib, nazirelerinde Türk dilinin tarihi eserlerine vakıf olduğunu ve bu eserlerin okunması gerektiğini de vurgulamıştır. Bu yönü ile Ali Şir Nevalî’nin Türkçecilik ve Türklük fikirlerinin de takipçisi olduğunu göstermiştir:

- L: *Turkluk bobida Devoni lug'ot utüturk" o'qı*
Garchi takror etding asru zandu pozand ey ko'ngul.

Lebib, uzun yıllar Türkiye’de kalmış, Ankara Üniversitesinde öğretim elemanlığı yapmıştır. Halen ABD’de bulunan Lebib Türk dünyasını da iyi bilmektedir. Yazdıklarının Türkiye’de ilgi uyandırmadığını bu tarz söyleyişlerin özellikle Özbekistan coğrafyasında muhatap bulduğunu şu beyti ile ifade etmektedir:

- L: *Yo'q Anotulida tinglaovchi Labib ash'origa*
Endi qıl azmi Buxoro vu Samarqand, ey ko'ngül.

Aynı kelimelerin farklı yerlerde kullanılması şiirin etkileme gücünden ve var olan kelimelerin anlaşılır olmasından da kaynaklanmaktadır. Şiirlerin Anadolu’da yeterli ilgiyi görmemesi leh-

çeler arasında söz varlığında farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Özellikle Arapça ve Farsça'dan girmiş olan alıntı kelimelerin günümüz söz varlığında ikinci plana itilmiş veya unutulmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Lebib, Özbekçe için de artık eskicil hâle gelmiş “Ugan, öküş, uchmoq vb.” kelimelere de şiirinde yer vermiştir:

L: *Yor husnin asramak istab yomon ko'zdan Ug'on
Mengini qilmish yuzi o'tiga aspand ey ko'ngül.*

Yine Lebib, Nevaî'den söz ve tema bakımından farklılaşan bazı yeni unsurları ve yeni kelimeleri de şiirine dâhil etmiştir. Bunların başında Afganistan'ı ve ahalisini en çok etkileyen “Tali-ban” ve “Daiş” belasının, Nevaî'nin “-mu deyin” redifli gazelindeki zulmeden sevgilinin yerini aldığı görülür:

L: *Davr zulmin mu deyin, davron jafosin mu deyin
“Tolib” oshubin mu dey, “Doish” balosin mı deyin
So'rma na kulfat ulus boshiga tushdi deb Labib
“Doish” oshubin mu dey, “Tolib” balosin mu deyin.*

Âlim Lebib doğrudan Nevaî'nin şiirlerine nazire veya tahmis yazdığı örneklerin dışında, onun bir beytinden veya beytinde geçen bir ifadeden ilham alarak yazdığı müstakil şiirler de yazmıştır. Lebib'in Tuyg'ularım Qayg'ularım şiir kitabında geçen “Qaro Ko'z Madhiyasi” [2005, 57], “İffatli Kalom” [2005, 86], “Onaga Ta'zim” [2005, 114] ve “Sevgi Ramzi” [2005, 53] başlıklı şiirleri bu tarz şiirlerine örnek gösterilebilir.

Nevaî ve şiirleri, Âlim Lebib'in ve diğer güney Türkistanlı şairlerin şiirlerine ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu durum onun şiirlerinin hâlâ bölgedeki Türk soylular arasında, özellikle de Özbekler arsında okunur ve anlaşılır olduğunu göstermektedir. Klasik dönem Türk şiirinin seçkin isimlerine nazireler yazmak, onların zemin gazellerine eklemeler yaparak ortak şiirler oluşturmak yüzyıllar boyunca kopmayan bir edebi ve kültürel bağın varlığını ortaya koymaktadır. Bu şiirler toplumun övünülesi geçmişini hafızalarda canlı tutarak dilin ve kimliğin muhafazası ve terakkisi için Türk soylu halklara dayanak olmakta ve güç vermektedir.

Kaynakça

- Avcı, Y. 1997. “Özbek Türkçesindeki Ünlü Uyumlarına Dair”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 4: 166-172.
- Bahayî, S. T. Taşkın. 2023. *Amir Alisher Navoiy, Hamsa*. Tahran: Horasan Neşriyatı.
- Ercilasun, Ahmet Bican. 2004. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili*

- Tarihi*, Ankara: Akçağ
- Hasan, Nadir. 2020. "Güney Türkistanlı Münevver Seyyid Muhammed Âlim Labib Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Poloq İnjular*, 154-167. Neşre haz. M. H. H. Faryobiy. Ankara: Sahil Kitap.
- Juzjoni Shar'iy. 2017. "Afg'onistonda Navoiyshunoslik", *Cihan Edebiyatı Gazetesi*, Taşkent 2001. (Makale, Juzjani tarafından yeniden düzenlenerek 19.10.2017 tarihinde tarafımıza gönderilmiştir).
- Kuhken Muhammed Âlim. 2013. "Afg'oniston'da O'zbek Tilining O'tmishi va Bugungi Ahvoli", <https://cenubiturkistan.wordpress.com/2013/07/26/>. (20.10.2017 alıntı tarihi).
- Labib Muhammed Âlim. 2005. *Tuyg'ularim Qayg'ularim-Tanlangan Sherlar To'plami*. Mezarışerif.
- Öztürk, Rıdvan. 2014. *Günümüz Afganistanlı Özbek Şairleri*. Konya: Palet yayınları.
- Öztürk, Rıdvan. 2018. "Afganistan Türkleri İçin Ali Şir Nevai'nin Önemi", *Yeni Türkiye*, sa. 101-Türk Dili Özel Sayısı III, Mayıs-Haziran 2018. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay*, 498-507. Ankara.
- Porloq İnjular*. 2020. Neşre Haz: M. H. Hamdam Faryabiy. Ankara: Sahil Kitap.
- Vekilzade, Gulamsahi. 2002. *Ko'ngil Navosi*. Peşaver: Müessese-i İntişarat-i Kabili.

Linguistic Characteristics of the Naziraz Ghazals and Tahmis Written by Afghanistan Poet Alim Labib to Nevai Poems

Rıdvan OZTURK¹

Abstract

Uzbeks are one of the most populous Turkic peoples. Uzbeks today live not only in Uzbekistan but also in many other countries. Afghanistan is one of these countries. In the 15th century, Ali Shir Navoi lived in the Herat region of Afghanistan and his poems written in Turkic are still read and understood in this region, and even nazir ghazals are written to his ghazals. In addition, tahmis are also made by adding verses to his ghazals.

In this article, we will identify the ghazals and tahmis written by

¹ Rıdvan OZTURK – Dr. Lecturer, Necmettin Erbakan University.

E-mail: ridvanozturk1961@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4085-0010

For citation: Rıdvan Öztürk. 2024. "Linguistic Characteristics of the Naziraz Ghazals and Tahmis Written by Afghanistan Poet Alim Labib to Nevai Poems". *Golden Scripts* 1: 118 – 130.

Afghan Uzbek poet Âlim Labib to Ali Shir Navaî's poems and compare them with Navaî's poems in terms of language and style. In addition, based on Âlim Labib's poems, we will point out some differences of Afghan Uzbek from Ali Shir Navoi's language and standard Uzbekistan Uzbek.

Key words: *Afghanistan Uzbek, Alim Labib, Ali Shir Navai, ghazal, standard Uzbek, linguistic features, cultural connection, poetry in Chagatai.*

References

- Avcı, Y. 1997. "Özbek Türkçesindeki Ünlü Uyumlara Dair". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 4: 166-172.
- Bahayî, S. T. Taşkın. 2023. *Amir Alisher Navoiy, Hamsa*. Tahran: Horasan Neşriyatı.
- Ercilasun, Ahmet Bican. 2004. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ
- Hasan, Nadir. 2020. "Güney Türkistanlı Münevver Seyyid Muhammed Âlim Labib Hakkında Bazı Mülahazalar", *Poloq İnjular*, 154-167. Neşre haz. M. H. H. Faryobiy. Ankara: Sahil Kitap.
- Juzjoni Shar'iy. 2017. "Afg'onistonda Navoyi-shunoslik", *Cihan Edebiyatı Gazetesi*, Taşkent 2001. (Makale, Juzjani tarafından yeniden düzenlenerek 19.10.2017 tarihinde tarafımıza gönderilmiştir).
- Kuhken Muhammed Âlim. 2013. "Afg'oniston'da O'zbek Tilining O'tmis-hi va Bugungi Ahvoli", <https://cenubiturkistan.wordpress.com/2013/07/26/>. (20.10.2017 alıntı tarihi).
- Labib Muhammed Âlim. 2005. *Tuyg'ularim Qayg'ularim-Tanlangan Sherlar To'plami*. Mezarışerif.
- Öztürk, Rıdvan. 2014. *Günümüz Afganistanlı Özbek Şairleri*. Konya: Palet yayınları.
- Öztürk, Rıdvan. 2018. "Afganistan Türkleri İçin Ali Şir Nevayî'nin Önemi", *Yeni Türkiye*, sa. 101-Türk Dili Özel Sayısı III, Mayıs-Haziran 2018. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay*, 498-507. Ankara.
- Porloq İnjular. 2020. Neşre Haz: M. H. Hamdam Faryabiy. Ankara: Sahil Kitap.
- Vekilzade, Gulamsahi. 2002. *Ko'ngil Navosi*. Peşaver: Müessese-i İntişarat-i Kabili.